

А.В.Шевчук

**ВІЛЬНІ ЛЮДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.:
НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРИ ВЛАШТУВАННІ
ЗЕМЕЛЬНОГО УСТРОЮ**

У статті визначено походження представників категорії вільних людей Волинської губернії та їх відмінність від чиншовиків у середині ХІХ ст. Проаналізовано, яким чином держава намагалася захистити їх від утисків з боку поміщиків, та які наслідки це мало. Головна увага приділена проведенню та наслідкам реформи 1888 року по влаштуванню земельного устрою вільних людей ІІ розряду і як вона відрізнялася від Положення 1886 року по наділенню чиншовиків землею.

Волинська губернія на початку ХІХ ст., як і все Правобережжя, була нетиповим регіоном Російської імперії. З одного боку їй властиві наявність поміщицького землеволодіння і великої кількості кріпаків, а також чисельної групи державних селян (загалом дві останні категорії сільського населення становили 69,1% всіх мешканців)¹. Поряд з цим, оскільки 95% землевласників складали поляки², це зумовило, при наявності великих площ вільних земель та нестачі робочої сили, продовження існування на середину ХІХ ст. чиншового права.

Якщо чиншовики, в силу свого шляхетського та польського походження, а також багаточисельності, досить широко розглянуті в історіографії, то така специфічна категорія сільського населення, як вільні люди, залишилася поза увагою дослідників (у 80-х роках ХІХ ст. вільних людей ІІ розряду нараховувалося близько 10000 ревільських душ) .

Говорити про історіографію з даної проблеми надзвичайно важко - спеціальних досліджень немає. Більше того, історики досить часто помилялися, не в змозі провести точної межі між чиншовиками та вільними людьми. Так, В.Теплицький⁴ вважав перших та других одним і тим самим. У монографії Д.Пойди⁵ зовсім не згадується про представників досліджуваної категорії, хоча дуже багато уваги приділено чиншовикам. Це пояснювалося ідеологічними причинами: автор не міг показати, що влада могла прихильно ставитися до когось у сільській місцевості, звертаючи при цьому увагу на національний аспект. Що ж до новіших досліджень, то французький історик Д.Бовуа⁶ вважає вільних людей представниками невизнаної у дворянстві околичної шляхти Житомирського та Овруцького повітів. При цьому, аналізуючи Положення 1886 року по влаштуванню земельного устрою чиншовиків, зовсім уникає Закону 1888 року, за яким вирішувалося питання наділення землею вільних людей ІІ розряду.

Головними завданнями, які стоять перед нами у даній статті, є: 1) визначити походження вільних людей Волинської губернії; 2) з'ясувати відмінності між ними та чиншовиками; 3) встановити, яким чином влада намагалася захистити їх від сваволі землевласників та які наслідки це мало; 4) охарактеризувати проведення та наслідки реформи 1888 року по влаштуванню земельного устрою вільних людей II розряду.

Перед тим, як розпочати характеристику такого специфічного прошарку, як вільні люди, необхідно докладніше зупинитися на визначенні такого поняття, як "чиншовик". Загалом представники даної категорії були вічними орендарями невеликих ділянок землі у поміщиків. За їх користування, яке було необмежене у часі, вони сплачували порівняно невелику плату - чинш⁷. Специфікою такої ситуації було те, що чиншовики були в основному представниками невизнаної у дворянстві польської шляхти і віднесені до стану однодвірців. Проте, крім кріпосних та державних селян і чиншовиків, був ще один прошарок населення, хоча і нечисленний, який займався сільським господарством - вільні люди. Вони також були орендарями у поміщиків, але знаходилися в не настільки сприятливому становищі, як колишні шляхтичі, і тому держава намагалася захистити їх права.

Основна причина важкої ситуації, в якій перебували представники даної категорії, крилася у їхньому походженні. До цієї податної категорії населення відносилися, за Положенням від 23 травня 1847 року, іноземні вихідці, які до 1799 року переселилися в Західні губернії з Австрії, Прусії та інших земель⁸. Поряд з цим, до стану вільних людей, рішенням Державної Ради від 17 червня 1857 року, дозволялося приписуватися особам колишньої польської шляхти, які проживали на поміщицьких землях, і не були утвердженими у дворянстві⁹. Це давало підстави деяким дослідникам вважати вільних людей представниками польської шляхти. І лише за указом №7418 2-го Департаменту урядового Сенату від 16 листопада 1911 року було визначено¹⁰, що до їх числа належать не тільки представники даної категорії **у прямому значенні, тобто записані під цією назвою в установлених для цього списках** (виділення моє - А. Ш.), але і не затверджена у дворянстві польська шляхта, іноземні вихідці, однодвірці, вільні хлібопашці, панцирні бояри, міщани і **селяни, звільнені на волю до Маніфесту 19 лютого 1861 року** (виділення моє. - А. Ш.), - тобто всі незакріпачені особи, які платили податки.

Так як більшість вільних людей, для яких складалися окремі списки, проживали у сільській місцевості, то досить швидко після приєднання Волинської губернії до Російської імперії ця категорія населення була перетворена поміщиками у кріпосних, що призвело до їх майже цілковитого зникнення¹¹.

Вільні люди, як і однодвірці, поділялися на 2 категорії: одні проживали на казенних землях (входили до складу товариств державних селян і нарівні з ними відбували повинності та платили податки¹²), інші - на поміщицьких (повинні були сплачувати податки, загальні натуральні повинності відбували нарівні з селянами, їм було заборонено відлучатися з маєтку без відома власника землі¹³).

Держава декларативно захищала їх права і тому запис вільних людей до земель приватних власників дозволявся не інакше, ніж за письмовою угодою. Якщо ж угода не була укладена, то місцева поліція зобов'язувалася вжити заходів, щоб було укладено контракт з іншим власником. У контракті вказувалися умови: з боку землевласника, які саме землі, ліси та інші угіддя надаються вільним людям, з боку останніх, - які вони мають виконувати повинності (могли бути трьох видів: грошовий оброк, натуральний, або роботи на користь власника). Розмір грошового платежу (чиншу) за користування землею, а також винагорода продуктами, залежали від взаємних умов обидвох сторін і визначалися в самій угоді. Якщо ж вони домовлялися відпрацьовувати, то роботи не повинні були перевищувати інвентарних розмірів для кріпосних селян. Такі угоди повинні були укладатися на термін від 6 до 12 років і засвідчуватися в земських судах¹⁴.

Насправді контракти, якщо і уклалися, то тільки для проформи. Поміщики продовжували вважати представників цієї категорії селян своєю власністю. У 1857 р., коли з'явилися чутки про можливе звільнення селян, ситуація змінилася - поміщики почали визнавати цих селян вільними. Землевласники намагалися зарахувати їх до міського стану, або ж взагалі платили їм гроші, лише б ті пішли геть¹⁵.

У ряді повітів, наприклад Старокостянтинівському, становище вільних людей було схожим до однодвірців. Так, у селі Свинна¹⁶ у 1858 р. було 20 дворів однодвірців та 2 - вільних людей, які сплачували однаковий чинш. Проте в селах Смолява, Лисини, Малеві Лубенського повіту¹⁷ вільні люди сплачували не грошовий оброк, а відбували на панщині 153 чоловічих та 51 жіночий дні, 24 тяглих та таку ж кількість піших згінних, 4 тяглих та 4 піших будівельних і щомісяця 1 ніч відбували в караулі.

У с.Матвіївці Кременецького повіту¹⁸ за майже однаковий наділ колишній шляхтич Іван Маковецький сплачував оброк у сумі 8 крб. 50 коп. на рік без відбування натуральних повинностей, інший-Степан Ільчук, відпрацьовував панщину нарівні з тяглими селянами. Однодвірці Ковельського повіту не відбували натуральних повинностей¹⁹, а вільні люди села Дольська відпрацьовували панщину та повинності за інвентарними правилами²⁰.

Таким чином, більшість вільних людей, відпрацьовуючи панщину, за своїм соціально-економічним становищем нічим не відрізнялися від крі-

посних селян. Особливо показовою є ситуація з колишніми кріпаками, які продовжували відбувати панщину, а вся їх відмінність полягала у гіпотетичній можливості покинути власника. І хоча влада турбувалася про цих селян, видавши Положення 1857 року, проте, насправді, це було лише декларуванням намірів, а реальних дій по захисту прав не було.

Після польського повстання 1863 року, уряд зробив спробу захистити представників вільних людей від поміщицького свавілля. 25 липня 1864 року вийшли “Правила про устрій вільних людей Західних губерній, які живуть на власницьких землях”²¹, за якими вони переставали бути окремим станом і відтепер належали до селян, а тому повинні були бути наділені землею на загальних засадах. Особливістю цього закону був поділ даної категорії населення на 2 розряди:

- I розряд - колишні кріпосні чи тимчасово зобов’язані селяни, які стали належати до цього стану після 20 листопада 1857 р.
- II розряд - ті, хто був у цьому стані до 20 листопада 1857 р.

Дане розділення було, насамперед, пов’язане з намаганням уряду захистити права кріпосних селян, які були штучно переведені до категорії вільних людей і, відповідно, могли не отримати землі. Щоб захистити колишніх селян, яких поміщики намагалися позбавити землі, було вказано, що вільні люди I розряду зрівнюються в усьому з колишніми кріпосними селянами і мають право на земельний наділ у тих маєтках, з яких їх було фактично вигнано. Усіма спірними питаннями повинні були займатися мирові посередники та губернське по селянським справам присутствіє. Цим самим держава підкреслювала, що на таке вирішення питання із землею мають право претендувати лише виключно колишні кріпосні селяни, але аж ніяк не представники невизнаної у дворянстві польської шляхти, яких почали заносити до списків вільних людей лише після 17 червня 1857 року.

Що ж до вільних людей II розряду, то питання з ними було вирішено таким чином, що вони також приписувалися до селянського стану. Проте надати їм землю, яка юридично ніколи не належала представникам цієї категорії, влада не захотіла, не зважаючи на їх малочисельність. Тому було зроблено спробу деякою мірою захистити їх від свавілля поміщиків. За законом, землевласники та орендатори повинні були укладати між собою угоди, які потрібно було засвідчити у мирового посередника строком на 12 років. Однак запровадити одразу ж капіталістичні відносини - внесення орендної плати грошима, у даному випадку, означало б погіршення становища вільних людей. Тому розділ 10 свідчить, що певною мірою зберігалися ще пережитки старої кріпосницької системи, хоча вартість найму повинна була зазначатися у грошах, але сюди могли входити і робочі дні, оцінені в грошах, правда, на термін не більше 3 років, з правом продовжен-

ня ще на такий же термін. Таким чином царська влада хотіла полегшити сплату за землю. Земельні наділи і орендна плата залишалися незмінними протягом 12 років, а самі платежі зменшувалися на 10%. Варто зазначити, що при укладанні угод відбувалося реальне пониження орендної плати. За контрактом²², укладеним 11 листопада 1868 р. між орендарями Кучинськими і поміщиком Свейковським, сума платежів за 700 сажнів присадибної та 4 дес. 930 саж. польової землі знижувалася з 15 до 13,50 руб. Цікаво, що після 12-ти річного терміну, землевласник не міг так просто вигнати орендаря, а повинен був сплатити йому суму в розмірі 2-х річної орендної плати. Аналіз змісту цих контрактів свідчить, що влада заклала міну уповільненої дії: орендарі отримували право на сервітути та повинні були відпрацьовувати певну кількість днів за вказівкою землевласника²³. Лише пізніше, коли землевласники масово почали скасовувати сервітути, а селяни почали боротися проти таких дій, уряд зробив належні висновки, відмінивши їх для даної категорії у 1888 році.

Поряд з цим, і вільним людям у випадку невиконання умов контракту загрожувало виселення²⁴. Таким чином, влада зробила все можливе для того, щоб захистити цю категорію, бажаючи привернути їх на свій бік, не зважаючи на малочисельність, і не допустити поширення польських впливів. Але при цьому ніякого реального механізму не було відпрацьовано, а самі мирові посередники, у більшості випадків, не могли нічого вдіяти внаслідок великої завантаженості по влаштуванню земельного устрою колишніх кріпосних селян.

Якщо у 60-х рр. землевласникам було вигідне це, фактично, чиншове землеволодіння, то із зростанням цін на землю та орендної платні ситуація змінилася. Вони могли піднімати орендну ціну і, відповідно, несли збитки. У 1877 р. поміщики, на думку яких строк нав'язаної їм оренди вже закінчився, почали домагатися виселення орендарів. Їхні дії викликали цілий потік скарг вільних людей II розряду і, врешті, 16 березня 1878 р. вийшло розпорядження міністерства внутрішніх справ, за яким, коли у 1864 р. не було укладено письмового контракту, то землевласники не мають права висувати претензії до орендарів, і що початком 12 річної оренди повинен стати день підписання договору. Так як у більшості випадків у 1864 р. письмових угод не підписувалося, то це питання відтягувалося ще на 10-12 років²⁵.

На початку 80-х років царський уряд вирішив зібрати відомості про становище вільних людей II розряду. У своєму розпорядженні №5845, від 7 грудня 1881 р., Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор²⁶ давав вказівку Волинському губернатору, а вже той - мировим посередникам, зібрати інформацію до 20 січня 1882 р. про чисельність кате-

гори, про кількість і склад у них землі, величину орендної плати за неї за контрактами чи за словесними угодами, про суму недоїмок та про ціни на землю, яку орендували селяни у даних місцевостях. Як вже раніше зазначалося, у Волинській губернії вільних людей II розряду нараховувалося близько 10000 ревізьких душ²⁷. Територіально, як випливає з пізнішого розпорядження Волинського губернатора за №3670 від 13 квітня 1891 р.²⁸, найбільше вільних людей проживали в Житомирському і Овруцькому повітах, і майже зовсім їх не було у Заславському і Старокостянтинівському.

Так як основна кількість представників даного стану мешкали в Правобережній Україні, то царський уряд у 1882 р. вирішив спочатку влаштувати земельний побут у цьому регіоні²⁹. 21 березня 1888 р. було видано указ "Про поземельний устрій вільних людей II розряду, поселених на власницьких землях у Західних губерніях"³⁰. Згідно нього, ті з них, які поселилися на поміщицьких землях до 25 липня 1864 року і з тих пір безперервно проживали там, отримували право викупити свої наділи за правилами 3 червня 1882 р. Для бажаючих було встановлено термін подачі клопотання мировому посереднику або мировому з'їзду до 1 січня 1891 р. Якщо ж особа не бажала викупувати свій наділ, то йому надавалася можливість продовжити оренду терміном на 6 років на пільгових умовах. Причому, щоб запобігти зловживанням з боку землевласників, під час цього терміну вільним людям надавалася змога змінити своє рішення й викупити землі (ст. 10 і 11 Положення 1882 р.). Позитивним моментом було також те, що орендаторам надавалася змога викупити землі не за ринковою вартістю, а по цінам, визначеним у розписі нормальних подесятинних цін для губерній Київської, Подільської та Волинської, затверджених Міністерством фінансів на основі затвердженого 18 травня 1882 р. Положення про селянський поземельний банк (ст.3 Положення 1888 р.).

Уряд, який переконався, що сервітути гальмують розвиток товарного землеробства і викликають суперечки між обома сторонами, на цей раз прийняв рішення їх скасувати, знизивши при цьому викупні платежі на 10% (ст. 7 Положення 1882 р.)³¹. Оцінювати це рішення не можна однозначно. З одного боку, це суттєво погіршило становище селян, а, з іншого, в решти маєтках поміщики насильно позбавляли їх права користуватися різноманітними вигодами. Тому, певною мірою, це було прогресивне рішення. Так, вартість викуплюваної землі вільної людини II розряду Лисакова в маєтку Трубецького, на цій підставі, становила не 84 руб. 63 коп., а 76 руб. 17 коп.³²

У випадку, коли маєток землевласника не перевищував площі 100 десятин (ст. 15 Положення 1882 р.)³³, у орендатора не було ніяких шансів ви-

купити землю, навіть якщо для цього були всі підстави. Таким чином, наприклад, було відмовлено колишній вільній людині II розряду Макарчуку у праві викупу земельного наділу, по закону, з маєтку Маліновського, так як в останнього було лише 57 десятин землі. Всі скарги у вищій інстанції виявилися марними. У такий спосіб держава намагалася захистити права середніх землевласників, щоб не допустити їх розорення³⁴.

У порівнянні з чиншовиками, яких держава фактично залишила напризволяще при сплаті викупних платежів, вільні люди опинилися у значно вигіднішому становищі. При визнанні права на викуп, держава сплачувала землевласнику 85% суми, а за це селянин повинен був сплачувати протягом 49 років 6% суми щорічно. Решту 15% він сплачував сам. Якщо ж у нього не було коштів розрахуватися одразу, то він повинен був домовитися із землевласником про термін сплати, а якщо ж обидві сторони не могли домовитися, то вся сума повинна бути сплачена протягом 6-ти років рівними частинами, з приплатою 5% на недоплачену суму (ст.4 Положення 1882 року)³⁵. Зрозуміло, що в основному селяни відпрацьовували в поміщицьких маєтках. Таким чином, держава взяла на себе більші зобов'язання, що пояснюється їх національним складом та малочисельністю.

І, навпаки, саме національний принцип був в основі набагато гірших умов влаштування земельного усторою чиншовиків. Розмір викупної суми визначався з 6% капіталізації вартості усіх повинностей, які чиншовик сплачував на день виходу Положення 1886 року (ст. 14-15)³⁶. При цьому було прийнято рішення про те, що сума державного кредиту не повинна перевищувати оцінки, вказаної у спеціальному таблиці (ст.1 8). Зрозуміло, що розмір державної допомоги суттєво не дотягував до реальних цін на землю. Якщо ж викупна сума була більшою за кредит, який могла надати держава, то чиншовик повинен був сплатити додаткову суму землевласнику одразу чи по домовленості (ст.20).

Аналіз викупних документів свідчить про компромісний характер Положення 1886 року. Так, у маєтку В.Рау, що знаходився у Ровенському повіті, було визнано вічочиншові права за міщанином Рищинським й про це було складено відповідний акт, затверджений Волинським губернським по селянським справам присутствієм 6 червня 1890 року за №1190. Негативним можна вважати той факт, що за 5 десятин 1481 сажень землі річна сума чиншових повинностей складала 10 руб. 96 коп. При капіталізації означеної суми з 6% загальний розмір викупної суми становив 182 руб. 66 коп., що перевищувало вищий розмір кредиту, який міг бути виданий урядом. У даному випадку була запропонована сума у розмірі 65 руб. 16 коп. й за це селянин повинен був сплачувати протягом 49 років 3 руб. 90 коп. Решту суми - 117 руб. 50 коп., Рищинський повинен був сплатити осо-

бисто, домовившись про терміни з вотчинником (ст.20)³⁷. Таким чином, держава фактично залишила напризволяще селян, більшість з яких не мали коштів для оплати, а, отже, повинні були або відпрацьовувати землевласнику, або потрапляти у борги під великі відсотки.

Ще одним недоліком даного Положення було те, що ст.25 вказувала на збереження сервітутних прав, які повинні були чітко вказуватися у документах³⁸. У подальшому це викликало постійні суперечки та скарги. Жителі слободи Цецилівки Ровенського повіту скаржилися, що їм заборонили користуватися сервітутами, так як свого часу вони не вказали на їх наявність³⁹. Але, зрозуміло, що їхні скарги у даному випадку залишалися безрезультатними. Таким чином, держава наділила землею чиншовиків на гірших умовах, ніж вільних людей II розряду.

Одразу ж після прийняття Положення, почали виникати проблеми з визнанням прав на викуп. Зрозуміло, що землевласники не бажали віддавати свою землю за такими низькими цінами і тому намагалися зробити все можливе, щоб її відстояти. Частими бували випадки, коли вільним людям II розряду не вдавалося одразу довести своїх прав на землю. Це пояснювалося як завантаженістю тих посадових осіб, від яких залежало прийняття даних рішень (мирових посередників та повітових предводителів дворянства), так і халатністю з їх боку. Лише одиницям вдавалося відстояти свої права через багато років. У 1896 р. Новоград-Волинська повітова комісія відмовила жителям с.Грузливець Лаговським на влаштування земельного устрою за законом 21 березня 1888 року на тій підставі, що вони не представили ніяких доказів своєї приналежності до категорії вільних людей II розряду. У 1901 р. повітовому предводителю дворянства було надано копію ревізської сказки 1858 року, з якої випливало, що позивачі дійсно були вільними людьми. Але їх прохання знову було відхилене на тій підставі, що постанова 1896 року вже вступила в силу. Після обжалування цього вердикту у Волинському губернському по селянським справам присутствії, вони добилися перегляду попередніх рішень, тим більше, що ця установа визнала неправомірні дії з боку повітової комісії, яка порушила ст.14 і 17, не встановивши ні часу виникнення землеволодіння, ні належності прохачів до вказаної категорії. У 1903 р. повітовому предводителю дворянства було наказано розібратися повторно, причому зустрічна скарга землевласника Євтушенка, яка дійшла до Сенату, була відхилена. Врешті-врешт у 1907 та 1908 рр. Новоград-Волинський з'їзд мирових посередників, розглянувши всі представлені Лаговськими докази (копії ревізських сказок та квитанції про сплату орендної плати з 1861 року), прийняв рішення про влаштування земельного устрою позивачів за законом 21 березня 1888 року⁴⁰.

Аналогічна ситуація склалася і в с.Сколобова Житомирського повіту, де повітовий предводитель дворянства і мировий посередник відмовили селянам у праві викупу землі. Після обжалування цього рішення у 30-ти денний строк і представлення доказів, що вони вільні люди, Волинське губернське по селянським справам присутствіє скасувало протокол мирового посередника й предводителя дворянства і наказало розібратися повторно. Лише після цього втручання позивачам надали змогу викупити землю площею 1 дес. городньої та 84 сажени непридатної за 10 руб., надавши кредит у сумі 8,5 руб.*". Зрозуміло, що це були поодинокі випадки, коли вільним людям вдавалося відстояти свої права.

Слід відмітити, що держава піклувалася навіть про тих вільних людей, які були позбавлені права на викуп орендованих земельних наділів. Так, у своєму циркулярі за №4617 від 14 квітня 1888 р., Департамент загальних справ міністерства державного майна повідомляв, що під поселення вільних людей виділяється 1290,70 десятин і це при тому, що закон було прийнято менше, ніж за місяць перед цим, що вже є свідченням ретельної підготовки до проведення⁴². І хоча стосовно всієї кількості представників даної категорії це надзвичайно мала площа, але така "турбота" є свідченням посиленої уваги.

Дія закону, на жаль, розповсюджувалася лише на тих представників даного стану, яким вдалося втриматися на орендованих землях після закінчення дії 12-ти річного контракту. У своїй скарзі до Сенату з проханням вирішити питання щодо їх землекористування, Є.Бас, М.Телечук та інші вказували, що власник маєтку в с.Ляховець, Ф.Терещенко, після закінчення строку дії контракту відібрав землю, заплативши позивачам 2-х річну суму (97 руб. 20 коп.)⁴³.

Що ж до кількості осіб, які претендували на влаштування земельного побуту, то за період з 21 березня 1888 р. по 1 січня 1905 р. було прийнято заяви від 6794 осіб. До 1 січня 1905 р. відбулися 2703 розгляди заяв тимчасовими комісіями у складі повітових предводителів дворянства та мирових посередників. За цими протоколами було визнано права за 5007 представниками даної категорії, а відмовлено, відповідно, 3594 (розбіжності в цифрах пояснюються тим, що в одній заяві інколи фігурувало декілька осіб). Загалом предводителі дворянства та мирові посередники склали 1377 викупних актів і в губернське по селянським справам присутствіє було надіслано 1262 викупних акти. При цьому останнім було розглянуто і затверджено 660, а в Департамент окладних зборів представлено 505 викупних актів, за якими площа викупуваної землі становила 5161 десятину 1184 сажени й сума викупної ссуди становила 40059 руб. 88 коп.⁴⁴. За дещо іншими даними, на 1905 р.⁴⁵ вільні люди отримали 5718 дес.

Таким чином, царський уряд, скасувавши ще один пережиток старої кріпосницької системи, зумів при цьому в деякій мірі відстояти права незаможної категорії населення. Причина цього полягала у національному факторі - більшість вільних людей не були поляками і влада зробила все для того, щоб повернути їх на свій бік. Зрозуміло, що не всі представники даної категорії отримали землі, та й наділи, як правило, були невеликої площі і вплинути на розвиток сільського господарства не могли. Загалом реформа 1888 року була спрямована, перш за все, на хоча б часткове зменшення напруги на селі.

Примітки

1. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939). - Л, 1970.-С.11.
2. ПойдаД.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866-1900 гг. - Дн., 1960. - С.25.
3. Яновский А.Е. Вольные люди // Энциклопедический словарь. - СПб.,1892. - Т.7. - С. 145.
4. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60—90-і роки XIX ст.). -К., 1959.
5. ПойдаД.П. Указ. соч.
6. БовуаД. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах.-К., 1998.
7. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф.442. - Оп.300. - Спр. 1. - Арк. 17-18.
8. Свод Законов Российской империи: Издание 1857 г. - СПб., 1857. - Т.9. - С.147.
9. Там же. - С.161.
10. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф.137. - Оп.1. - Спр.24. - Арк. 117.
11. Яновский А.Е. Указ. соч.-С.144.
12. Свод Законов Российской империи. - С. 147.
13. Там же. - С. 160.
14. Там же. - С.161.
15. Яновский А.Е. Указ. соч. -С.144.
16. Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (далі - ЦДІАУК). - Ф.442. - Оп.300. - Спр. 1. - Арк.2зв., 3зв.
17. Там же. - Арк.55зв.-57.
18. Там же. - Арк.76зв.-77.
19. Там же.-Арк.94-113.

20. Там же. - Арк.98.
21. Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - Собр.2. - Т.39. - Отд. 1. - 1864 г. - СПб., 1867. - С.649-651.
22. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.5316. - Арк.3.
23. ПСЗ.-Собр.2.-Т.39.-Отд. 1,- 1864г.-С.650-651.
24. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.4585. - Арк. 124.
25. Яновский А.Е. Указ. соч. - С. 144-145.
26. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.3189. - Арк.2.
27. Яновский А.Е. Указ. соч. - С. 145.
28. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.4373. - Арк. 1 -46.
29. ПСЗ. - Собр.3. - Т.2. - Отд. 1. - 1882 г. - СПб., 1886. - С 268-271.
30. Там же. - Т.8. - Отд. 1. - 1888 г. - СПб., 1890. -С.107-108.
31. Там же. - С. 108.
32. ДАЖО. -Ф. 115. -Оп.1. - Спр.4585. - Арк.25-26.
33. ПСЗ. - Собр.3. - Т.2. - Отд. 1. - С.268-269.
34. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.6265. - Арк. 1-1зв., 71.
35. ПСЗ. - Собр.3. - Т.2. - Отд. 1. - С.271.
36. Там же. - Т.6. - Отд. 1. - 1886 г. - СПб., 1888. - С.278.
37. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.4080. - Арк.4зв.-5.
38. ПСЗ. - Соб.3. - Т.6. - Отд. 1. - С.279.
39. ДАЖО. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.4080. - Арк.2-2зв.
40. Там же. -Ф.141. - Оп.1. - Спр.16. - Арк. 149-152.
41. Там же. - Ф. 115. - Оп. 1. - Спр.5976. - Арк.2, 6-8, 18.
42. Там же. - Ф. 107. -Оп.1,- Спр.547. - Арк. 1 -2.
43. Там же. - Ф. 115. - Оп.1. - Спр.4528. - Арк.5зв.
44. Обзор Волынской губернии за 1904 год. - Житомир, 1905. - С.65-66.
45. ЦДІАУК. - Ф.442. - Оп.705. - Спр. 142. - Част. 1. - Арк.442зв.

Резюме

В статье определяется происхождение представителей категории “свободных людей” Волынской губернии и их отличие от чиншевиков в середине XIX в. Проанализировано, каким образом государство пыталось их защитить от притиснений со стороны помещиков, и какие последствия это имело. Основное внимание уделяется проведению и последствиям реформы 1888 года по решению вопроса земельного устройства свободных людей II разряда и как она отличалась от Положения 1886 года по наделению чиншевиков землей.